

stonden dan bij het steenhoudersambacht waar uit zij waren voortgekomen. Dit als gevolg van de unieke constellatie dat het steenhoutwerk naar tekeningen en mallen aan de groeven werd gekapt en per schip naar de bouwplaatsen kon worden vervoerd. De bekende bouwmeesters van de Brabantse gotiek zouden door deze ontwikkeling minder geschikt zijn geworden voor het werk te Brou, waar men juist behoefte had aan een rijke ornamentiek. Zo deze argumentatie al heeft meegespeeld dan lijkt mij dat toch meer een praktische dan een architectonische kwestie. De bouwmeester van de kerk van Brou moest ter plekke een steenhoudersloods opzetten, steengroeven uitzoeken, vaklieden aantrekken en instrueren in een vormgeving die hen vreemd was. Gezien zijn grote natuursteenleveranties aan verscheiden stadskerken mocht men verwachten dat Van Boghem tegen dit aspect was opgewassen.

Het bouwen van de kerk te Brou kan geen aantrekkelijke opdracht zijn geweest. Vele jaren alleen maar bezig zijn aan dit ene project, ver van het Brabantse land en van collega's. Bovendien was het werk gebonden aan de persoon van één enkele opdrachtgever, hetgeen risico's voor de continuïteit meebracht. Meesters met veel werk zullen deze opdracht hebben geweigerd. Dat Van Boghem het werk heeft kunnen voltooien was het gevolg van de steun en belangstelling van Margaretha. Dat ook hij zich heeft weten te ontwikkelen van steenhandelaar tot scheppend bouwmeester was echter het gevolg van het Brabantse architectuurklimaat, waar kort na 1500 een wat zwoele *Indian Summer* heerste. En dat laatste was meer te danken aan de steden dan aan het hof.

Ondanks deze bespiegelingen langs de zijlijn achten wij Hörsch' studie van buitengewoon belang en onmisbaar voor een juist begrip van deze voor de Nederlanden zo belangrijke architectuurperiode. Wij hopen dat het nog niet gepubliceerde deel van dit onderzoek snel in druk verschijnt.

R. Meischke

- J. J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam: Balans, 1994, 159 blz., f35,-, ISBN 90 5018 261 5).

Het was een uitstekend idee om een keuze uit de onder vakgenoten bekende en belangrijke artikelen van J. J. Woltjer over de Opstand nu onder de aandacht te brengen van een breder publiek. Eerder verschenen deze studies bij de vierde eeuwjaren van de belangrijkste gebeurtenissen uit de beginjaren van de Opstand: 'Opstand en onafhankelijkheid' ter gelegenheid van de herdenking van de eerste vrije Statenvergadering in Dordt; 'De vredemakers' was van zo'n belang dat het zowel bij de herdenking van de Pacificatie van Gent als bij die van de Unie van Utrecht een plaats vond in de historische literatuur. Ook de inaugurele rede van de auteur 'Kleine oorzaken, grote gevolgen' krijgt hier een reprise. Voor deze gelegenheid zijn de artikelen op elkaar afgestemd, herhalingen geschrapt en is het geheel toegankelijk gemaakt ook voor de geïnteresseerde niet-historicus. Het omslag suggereert een negentiende-eeuwse *histoire de bataille*, de oranje-wit-blauwe uitvoering een nationalistische toon, maar zij die Woltjers werk kennen laten zich niet misleiden.

Sinds Woltjer zijn *Friesland in hervormingstijd* publiceerde, zijn de 'middengroepen' niet meer weg te denken uit de historiografie over de Opstand. Wat hebben we de felle confessionele polemieken rond de herdenkingsjaren van een eeuw geleden nu ver achter ons gelaten! De nuanceringen van Woltjer hebben voor een heilzame scherpstelling van ons geschiedbeeld gezorgd. Hij brengt onderscheid aan allereerst in de katholieke kerk van voor 1560 en wijst op

de vele schakeringen die binnen die ruime kerk nog mogelijk waren. De traditionele zwart-wit tegenstelling tussen katholiek en protestant heeft althans voor die vroege periode plaats gemaakt voor 'de vaagheid van alle verschillen en het vloeiende van alle overgangen' (15). Een tweede belangrijk onderscheid geldt de diverse stromingen binnen het protestantisme: die tussen preciezen en rekkel ijken, zowel in de jaren van de ballingschap als na het succes van de Opstand. Het derde onderscheid dat telkens in deze bundel wordt gemaakt, is de aandacht voor de gebeurtenissen in de Opstand tegen de achtergrond van de (West-)Europese geschiedenis.

Niet alleen heeft de schrijver de polarisatie tussen katholiek en protestant behoedzaam geneutraliseerd, ook relativeert hij de traditionele tegenstelling tussen noord en zuid. Zo ziet hij de uitnodiging van Aerschot en de zijnen aan aartshertog Matthias vooral als waarborg van de continuïteit van bestuur en niet, zoals regel was, in oppositie tegen Willem van Oranje (79). Het zoekende van diens politiek en handelwijze verduidelijkt hij met concrete voorbeelden, bijvoorbeeld de anti-katholieke uitlatingen van de prins tijdens de veldtocht van 1568 (46). Bij zijn aandacht voor het zuiden zet de schrijver zich terecht af tegen Fruin, die nog sprak over archiefonderzoek in België alsof dat in een ander zonnestelsel lag (64).

De schrijver nuanceert doorgaand en probeert recht doen aan het streven van alle groepen en individuele personen door het geven van het juiste voorbeeld op de juiste plaats. Zo en zo alleen kan de complexe werkelijkheid van die jaren voor ogen worden geroepen. Op die manier ondervangt hij ook de geringste verdenkingen van gepreoccupeerdheid. Slechts waar hij het succes van de universiteit van Franeker als theologenopleiding verheft boven dat van Leiden (120), twijfelt de lezer even of deze Leidse emeritus de liefde voor zijn academiestad achterstelt bij die voor Friesland. Ging Leiden niet van begin af aan prat op de bloei op alle andere terreinen van wetenschap? En zou het toeval zijn dat in de algemene stukken het woord wonderjaartussen aanhalingstekens staat (39, 126), terwijl in het artikel over de synode van Emden het *wonder jaar* geen aanhalingstekens krijgt (107)? Of blijkt uit dit oneffenheidje hoe de auteur bij eerste publikatie rekening hield met de stemming van zijn publiek van dat moment?

Door de duidelijke uiteenzetting en de heldere voorbeelden komt de gedachte aan een eventueel 'vergruisd beeld' bij de lezer niet meer op. Het lijkt me dat Woltjer met opzet zijn artikel 'Het beeld vergruisd?' uit deze bundel heeft weggelaten en terecht. Het zou maar een herinnering zijn geweest aan een gedateerde discussie. Het beeld dat Woltjer geeft, is niet vergruisd, maar rijk, vol en — ik herhaal het — genuanceerd. Juist daarom ontslaat deze bundeling niet van de verplichting om nog eens al zijn artikelen over de zestiende eeuw bijeen te brengen.

G. A. C. van der Lern

H. A. Speelman, *Calvijn en de zelfstandigheid van de kerk* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1994; Kampen: Kok, 1994, 264 blz., f49,50, ISBN 90 242 8376 0).

Dit boek gaat over Genève, over Bern, over Frankrijk, en voor een klein gedeelte ook over Nederland. Maar Calvijn hoort zozeer tot de Nederlandse cultuur, dat een bespreking van het gehele boek in een tijdschrift voor Nederlandse geschiedenis gerechtvaardigd lijkt, al zijn dan strikt genomen niet meer dan 36 bladzijden aan de Nederlandse calvinisten gewijd. We zouden ons hier ook niet tot dat korte gedeelte kunnen beperken, want Speelmans vraag is nu juist, in hoeverre de Nederlandse kerken in hun systeem van kerkregering de weg van Genève zijn gegaan.